

Grepl, Miroslav; Karlík, Petr

Hierarchizace sémantické struktury věty

In: Grepl, Miroslav; Karlík, Petr. *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1983, pp. 29-36

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121937>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

4. V přirozených jazycích je častým jevem, že tatáž sémantická struktura věty může být formována v několika různých strukturách syntaktických. V takových případech se některé z participantů dané sémantické struktury dostávají do různých syntaktických pozic. Typickým příkladem jsou právě tzv. konstrukce aktivní a pasívní:

(1) *Československou republiku osvobodila Rudá armáda.*

(1a) *Československá republika byla osvobozena Rudou armádou.*

V konstrukci aktivní (1) zaujímá participant „agens“, specifikovaný výrazem *Rudá armáda*, levovalenční pozici S_{nom} (pozici podmětu), kdežto v konstrukci pasívní (1a) jinou syntaktickou pozici s formou S_{instr} . Naopak participant „patiens“, specifikovaný výrazem *Československá republika*, je v aktivní konstrukci v pravovalenční pozici S_{acc} (v pozici komplementu), kdežto v pasívní konstrukci mu odpovídá syntaktická pozice S_{nom} (pozice podmětu). V obou konstrukcích však jde o tytéž sémantické participanty téže sémantické struktury věty.

Z našeho příkladu také vyplývá, že syntaktickým pozicím (větným členům) jakožto elementům formálně syntaktické struktury věty a jejím formám v odpovídajícím gramatickém větném vzorci (GVV) nelze jednoznačně přiřadit nějaké sémantické role (funkce), a proto je nelze ani sémanticky definovat: není tedy možno např. pozici podmětu vymezit jen jako činitel děje, nositel stavu nebo vlastnosti apod. Na druhé straně však přemísťování participantů do různých syntaktických pozic a gramatická forma těchto pozic přece jen do jisté míry modifikují sémantickou roli participantu, způsobují, že se na základní funkci navrstvují různé odstíny přídatné. Tak v příkladu (1a) výraz *Rudou armádou* modifikuje participant „agens“ tím, že v dané pozici a formě (S_{instr}) se uplatňuje i aspekt nástroje, prostředku apod. Nejde tedy v příkladech (1) a (1a) o struktury sémanticky plně synonymní, ale jen ekvivalentní.

Možnost ztvárnit touž sémantickou strukturu různými syntaktickými formami slouží zásadně k hierarchizaci sémantické struktury věty, tj. k rozmístění participantů do různých syntaktických pozic GVV. Nejde ovšem jen o přesuny mezi levointenčním a pravointenčním participantem, nýbrž i o přesuny mezi dvěma participanty pravointenčními. Tím jsou některé participanty z výrazně vány, jiné naopak v různé míře odsou vány do pozadí. Z tohoto hlediska nemají syntaktické pozice GVV stejnou důležitost (závažnost): nejzávažnější se jeví syntaktická pozice podmětu (S_{nom}), neboť

umožňuje postavit participant v této pozici hierarchicky nejvyš. Z formálně syntaktického hlediska se závažnost této pozice projevuje např. v tom, že pokud je obsazena substantivním výrazem, určuje tento výraz kongruenční kategorie členů na něm syntakticky závislých. Některé syntaktické konstrukce vůbec neobsahují pozici odpovídající některému z participantů sémantické větné struktury, a umožňují tak jeho úplnou dekonkretizaci.

(2) *Poslanci už o tom rozhodli.*

(2a) *Už se o tom rozhodlo || (Poslanci) už o tom bylo rozhodnuto.*

Syntaktické konstrukce (2a) neobsahují syntaktickou pozici S_{nom} (pozici podmětu); věta *Už se o tom rozhodlo* navíc ani pozici pro realizaci agentu.

4.1 Vztahy mezi participanty sémantické struktury věty a jim odpovídajícími syntaktickými pozicemi se chápou jako vztahy diateze. Vzhledem k tomu, že tatáž sémantická struktura může být ztvárněna v různých syntaktických formách, je užitečné jak pro potřeby syntakticko-sémantické analýzy větných struktur, tak i pro jejich popis a vzájemné přiřazení roviny významu a výrazu rozlišovat diatezi primární (PD), základní, a diateze sekundární (SD). Větné struktury se sekundárními diatezemi je pak možno chápat jako odvozené (diateze) a popisovat je vzhledem ke strukturám s diatezí základní jako její různé transformace (derivate).

Z dalších výkladů vyplýne, že je třeba rozlišovat sekundární diateze první instance a sekundární diateze druhé instance (viz 6.). Zatím můžeme tuto tezi znázornit jen schematicky takto:

PD (ZVS) → SD (D. první instance)

PD (ZVS) → SD (D. první instance) → SD (D. druhé instance)

Ze schématu vyplývá, že struktury s PD představují výchozí diatezi pro struktury s SD první instance, a ty zase výchozí diatezi pro SD druhé instance.

Primární diatezi představuje vztah participantů sémantické struktury věty k jim odpovídajícím syntaktickým pozicím v ZVS. Je tomu tak proto, že v nich forma predikátu umožňuje, aby se plně (neredukovaně) uplatnil jeho valenční potenciál. U některých typů predikátů, např. těch, které představují symetrické relace (3), (3a), nebo u tzv. konverzních predikátů (4), (4a), je však obtížné rozhodnout, která z diatezí je primární a které jsou odvozené:

(3) *Petr sedí vedle Pavla.*

(3a) *Pavel sedí vedle Petra.*

(4) *Semleli zrna na mouku.*

(4a) *Semleli ze zrna mouku.*

Z hlediska syntakticko-sémantického je potom možno za struktury s primární diatezí pokládat takové ZVS, v nichž odpovídá pozici S_{nom} GVV participant, na jehož sémantickou roli se lze zcela obecně zeptat otázkou typu „*Co udělal x?*“ || *Co dělá x?*“ Může přitom jít buď o personického (resp. animálního) „přívodce“, „nositele“ nebo „procesora“, kterého označujeme z nedostatku vhodnějšího názvu termínem „agens“ (*Petr rozbil okno, Petr spí, Petr honí Pavla*),

anebo o nepersonického „působitele“, kterého označujeme střechovým termínem „kauzátor“.

Na participant se sémantickou rolí „patients“ v pozici S_{nom} GVV se lze naproti tomu zeptat otázkou typu „*Co se s ním stalo? || Co se mu stalo?*“. Z toho vyplývá, že struktury typu *Okno se otevřelo větrem, Eva se probudila hlukem, Petr oslepl, Skála pukla* nemůžeme pokládat za ZVS (jak se dosud běžně chápou), nýbrž za struktury se sekundární diatezí, derivované ze ZVS s participantem „kauzátor“ v pozici S_{nom} typu *Vítr otevřel okno, Hluk probudil Evu, Žár Petra oslepil, Mráz způsobil, aby skála pukla*.

4.2 Hierarchizace sémantické struktury věty je, jak známo, jev poměrně značně široký, zahrnující v zásadě každé různé „rozestavení participantů na scéně“, ať už je realizováno jakýmkoli prostředky. Z hlediska vymezení tématu naší studie proto budeme zkoumat pouze takové formální varianty, takové hierarchizované větné struktury, pro něž platí, že (1) k derivaci struktur se sekundární diatezí ze struktur s diatezí výchozí slouží gramatické prostředky (v širokém smyslu), a (2) struktury s primární a sekundární diatezí jsou významově ekvivalentní.

4.21 Sekundární diateze, kterými se budeme dále zabývat, jsou v češtině signalizovány specifickými formálními ukazateli, projevujícími se zvláště na formě VF.

Patří sem zejména syntaktické konstrukce s reflexivní formou slovesnou (5a), s formou *býti* + trpné participium (tzv. opisné pasívum) (5b), s formou *míti* + participium trpné (5c), s formou *dostat* + participium trpné (5d) a s formou *nechat/dát* + infinitiv (5e). Sekundárně pak tuto funkci plní i syntaktické konstrukce s transpozicemi morfologických forem kategorie osoby (5f):

(5) *Národní výbor přídělil občanům pozemky na pěstování zeleniny.*

(5a) *Přidělily se občanům pozemky na pěstování zeleniny.*

(5b) *(Národním výborem) byly občanům přiděleny pozemky na pěstování zeleniny.*

(5c) *(Od národního výboru) měli občané přiděleny pozemky na pěstování zeleniny.*

(5d) *(Od národního výboru) dostali občané přiděleny pozemky na pěstování zeleniny.*

(5e) *(Od národního výboru) si občané nechali/dali přidělit pozemky na pěstování zeleniny.*

(5f) *Přidělili občanům pozemky na pěstování zeleniny.*

Užití všech uvedených konstrukcí umožňuje odsunout „agens“ z pozice S_{nom} ZVS. Ale jak vyplývá z dokladů (5b) – (5e), v odvozených strukturách se syntaktickými konstrukcemi typu *býti* + trpné participium, *míti* + trpné participium, *dostat* + trpné participium a *nechat/dát* + infinitiv je možno „agens“ explicitně vyjádřit v jiné syntaktické pozici. „Agens“ má v těchto případech zpravidla formu S_{instr} , může však mít i formy jiné. Srov. ještě např.:

(6) *Zloděje tehdy soudy trestaly velmi krutým způsobem.*

- (6a) *Zloději se tehdy trestali velmi krutým způsobem.*
 (6b) *Zloději byli tehdy (soudy) trestáni velmi krutým způsobem.*
 (6c) *Zloděje tehdy trestali velmi krutým způsobem.*
 (7) *Účastníci zasedání vyslovili k návrhu kritické připomínky.*
 (7a) *(Účastníky||od účastníků||ze strany účastníků zasedání) byly k návrhu vysloveny kritické připomínky.*
 (7b) *K návrhu se vyslovily kritické připomínky.*
 (8) *Delegáti o tom jednali dva dny.*
 (8a) *(Delegáty) o tom bylo jednáno dva dny.*
 (8b) *Jednalo se o tom dva dny.*
 (8c) *Jednali o tom dva dny.*
 (9) *Lékaři předepsali Pavlovi léky na uklidnění.*
 (9a) *Předepsaly se Pavlovi léky na uklidnění.*
 (9b) *(Lékaři||od lékařů) byly Pavlovi předepsány léky na uklidnění.*
 (9c) *Předepsali Pavlovi léky na uklidnění.*
 (9d) *(Od lékařů) měl Pavel předepsány léky na uklidnění.*
 (9e) *(Od lékařů) dostal Pavel předepsány léky na uklidnění.*
 (9f) *(Od lékařů) si nechal/dal Pavel předepsat léky na uklidnění.*

Užití reflexivní formy naopak v češtině (na rozdíl od ruštiny) syntaktickou pozici pro roli „agens“ nepřipouští:

- (10) *Obyvatelé domu Petra usilovně hledali.*
 (10a) *(Obyvateli domu) byl Petr usilovně hledán.*
 (10b) **Obyvateli domu se Petr usilovně hledal.*

Participant se sémantickou rolí „agens“ (původce, konatel, nositel...) nemusí být v ZVS specifikován jen výrazy se sémantickým rysem /+HUM/. Místo takových výrazů může být užito substantiv označujících instituce, úřady, organizace apod.

- (11) *Výbor (parlament, vláda, plenární schůze) o tom rozhodl.*
 (11a) *(Výborem) o tom bylo rozhodnuto.*

Jestliže výraz pro specifikaci agentního participantu obsahuje sémantický rys „místo“ nebo „čas“, nabývá v odvozené diatezi sémantické role Loc a jeho specifikátor dostává v gramatické struktuře věty i odpovídající gramatickou (morfologickou) formu, např. v nějakém předložkovém výrazu.

- (12) *Dráha zavedla nové typy místenek.*
 (12a) *(Dráhou||na dráze) byly zavedeny nové typy místenek.*
 (12b) *(Na dráze) se zavedly nové typy místenek.*
 (13) *Vesnice žila bohatým kulturním životem.*
 (13a) *(Ve vesnici) se žilo bohatým kulturním životem.*
 (14) *Antika zdůrazňovala jednotu krásy tělesné a duševní.*
 (14a) *(V antice) byla zdůrazňována jednotu krásy tělesné a duševní.*
 (14b) *(V antice) se zdůrazňovala jednotu krásy tělesné a duševní.*

Jak ukazují doklady (12b), (13a) a (14b), je pak takový participant s formou *v*, *na* S_{loc} realizovatelný i v odvozené struktuře s reflexivní formou slovesnou.

4.22 Dále jsou sekundární diateze signalizovány syntaktickou konstrukcí

s tzv. slovotvornou reflexivizací typu *roztrásla ho zima* → *roztrásl se zimou*; syntaktickou konstrukcí založenou na starých a dnes už neproduktivních opozicích kauzativum × nekauzativum typu *hlad ho umoril* → *umřel hladem*; syntaktickou konstrukcí se slovesy označujícími prostou změnu stavu, nemajícími kauzativní protějšek typu *stud způsobil, že zčervenál* → *zčervenál studem*; syntaktickou konstrukcí s *býtí* + participium trpné typu *kouř zaplnil pokoj* → *pokoj byl zaplněn kouřem*.

4.3 Z našeho pojetí hierarchizace sémantické struktury věty, jak bylo vymezeno v 4.2, vyplývá, že se nebudeme zabývat všemi strukturami, které se za hierarchizované tradičně pokládají. Jde jednak o takové dvojice (n-tice) vět, které sice do oblasti hierarchizace patrně patří, ale u nichž není rozmístování participantů do různých syntaktických pozic realizováno prostředky gramatickými, jednak o takové dvojice (n-tice) vět, které už rámec hierarchizace sémantické struktury věty přesahují, neboť věty nejsou ekvivalentní, liší se co do významu.

4.31 Do sféry hierarchizace po našem soudu vůbec nepatří dvojice vět s „konverzními“ predikáty typu:

(15) *Jan koupil od Petra auto.*

(16) *Petr prodal Janovi auto.*

Ve větách (15) a (16) jsou totiž dva různé predikáty, které sice „vypovídají“ o téže reálné situaci, o určitém ději, avšak v obou případech nazíraném z hlediska jiného z jeho účastníků (proto ani není možné uvažovat o tom, která struktura je výchozí a která odvozená). V obou větách je z tohoto důvodu participant „agens“ specifikován různými výrazy s dvěma různými referenty: ve větě (15) je to „Jan“, ve větě (16) „Petr“. Lze ještě doložit, že obě věty nemají stejný význam (3.63).

Z hlediska našeho pojetí hierarchizace představují věty typu (15) a (16) ZVS, a tedy výchozí diateze, z nichž je možno derivovat struktury se sekundární diatezí gramatickými prostředky:

(15a) *Koupilo se auto od Petra.*

(15b) *Bylo koupeno auto od Petra.*

(16a) *Prodalo se auto Janovi.*

(16b) *Auto bylo prodáno Janovi.*

Ne zcela právem bývají mezi jevy patřící do hierarchizace řazeny dvojice vět typu:

(17) *Napustil vanu vodou.*

(18) *Napustil vodu do vany.*

Také v těchto větách jsou podle našeho názoru dva různé predikáty, realizované v češtině shodou okolností někdy stejným predikátorem, jindy je však jeden predikátor prefigovaný *na-*, *o-*, *s-*, *vy-*, *za-* (*cpát něco někam*, *zacpat něco něčím*). Těmito predikáty je ztvárňována různá, i když obsahově podobná reálná skutečnost, jak o tom svědčí i to, že ani v těchto případech nejsou obě věty významově zcela ekvivalentní (3.63).

Významové rozdíly zjištěné mezi n-ticemi vět typu

(19) *Pokoj voněl růžemi.*

(20) *Pokoj voněl po růžích.*

(21) *V pokoji voněly růže.*

nás vedou k tomu, že ani tyto případy nepokládáme za jevy související bezprostředně s hierarchizací.

4.32 Skutečně hierarchizované větné struktury reprezentují naproti tomu patrně dvojice vět typu:

(22) *Maminka dala Petrovi na vánoce kolo.*

(22a) *Petr dostal od maminky na vánoce kolo.*

V obou strukturách, které vypovídají o jedné reálné skutečnosti, jde o tentýž predikát a tytéž participanty s týmiž rolemi, jimž odpovídají titíž referenti. Prostředkem, kterým se dosahuje rozmístění participantů do různých syntaktických pozic, je tu však volba slovesa; proto takové dvojice vět liší se různou hierarchizací v této práci nezkoumáme.

Z našeho hlediska by tedy bylo možné považovat věty (22) a (22a) za dvě variantní formulace, umožňující volbou různých sloves (tedy lexikálně) různé uspořádání téže sémantické struktury. Každou z vět lze dále gramaticky obměňovat, a tím hierarchizovat jejich sémantickou strukturu.

Větu (22) je možno hierarchizovat syntaktickými konstrukcemi deagentizačního typu (4.21), tedy konstrukcí s reflexivní formou slovesnou i konstrukcí *býti* + trpné participium:

(22') *Petrovi bylo dáno na vánoce nové kolo.*

(22'') *Petrovi se dalo na vánoce nové kolo.*

Větu (22a) lze gramaticky hierarchizovat pouze konstrukcí s reflexivní formou slovesnou (a konstrukcemi s transponovaným užitím forem morfologické kategorie osoby), tedy nikoli konstrukcí *býti* + participium trpné:

(22a') *Když se dostane nové kolo, to se musí pěkně poslouchat.*

(22a'') *Když dostaneš nové kolo, musíš poslouchat.*

Je tomu tak proto, že v pozici S_{nom} GVV věty (22a) je participant „patients“. Z toho současně vyplývá, že v našem pojetí představuje věta (22) strukturu s výchozí diatezí, zatímco (22a) už strukturu s diatezí sekundární.

4.33 S problematikou hierarchizace úzce souvisí tzv. dekonkretizace participantů (nejen agentního, ale i pacientního a recipientního). Domníváme se, že hierarchizace sémantické struktury věty a dekonkretizace (anonymizace, generalizace) zmíněných participantů představují dva principiálně různé jevy, které mají zčásti společné výrazové prostředky. Právě to vedlo některé badatele k tomu, že oba jevy nerozlišovali.

Např. dekonkretizaci agentního participantu ve větě

(23) *Ve sklepe Petr vypije mnoho vína,*

které je možno dosáhnout prostředky lexikálními

(23a) *Ve sklepe člověk ||jeden || kdokoli vypije mnoho vína.*

(23b) *Ve sklepe někdo vypije mnoho vína,*

nelze považovat za jev nějak s hierarchizací související. Užitím výrazů typu

šlověk, jeden, lidé, někdo, kdokoli, kdosi apod. se totiž nepřemísťují participanty do různých syntaktických pozic.

Naproti tomu do oblasti hierarchizace nesporně patří věty s (23a) a (23b) ekvivalentní

(23a') *Ve sklepě se vypije mnoho vína.*

(23a'') *Ve sklepě vypiješ mnoho vína.*

(23b') *Ve sklepě vypijí mnoho vína,*

v nichž se dekonkretizace, (23a'), (23a'') — generalizace, (23b') — anonymizace, agentního participantu dosahuje právě pomocí syntaktických konstrukcí, které odsouvají „agens“ z pozice S_{nom} ZVS a zároveň redukují valenční pozici tomuto participantu v GVV derivované struktury odpovídající.

Do problematiky hierarchizace po našem soudu nepatří ani případy tzv. depatientizace (tj. dekonkretizace patientního participantu). Srov. k tomu poznámku v 5.4.

4.34 Dále je třeba zdůraznit, že hierarchizace sémantické struktury věty není totéž, co struktura výpovědi na téma a rema, nesmí být tedy ztotožňována s aktuálním členěním a derivované struktury se sekundární diatezí nesmí být chápány jako primární nástroje realizace funkční perspektivy věty. Ukazuje na to skutečnost, že:

1. struktury s různým rozmístěním participantů mohou mít totéž aktuální členění (aktuální členění jakožto samostatný princip tedy operuje, jak ukázal Daneš (1968), na strukturách již hierarchizovaných):

(24) *Na zasedání komise projednávali účastníci problematiku propozice.*

(24a) *Na zasedání komise byla projednávána účastníky problematika propozice.*

(24b) *Na zasedání komise se projednávala problematika propozice.*

(24c) *Na zasedání komise projednávali problematiku propozice.*

2. struktury se stejným rozmístěním participantů mohou mít různé aktuální členění:

(24a) *Na zasedání komise byla projednávána účastníky problematika propozice.*

(24a') *Problematika propozice byla účastníky projednávána na zasedání komise.*

Totéž lze ukázat i na příkladech s predikáty symetrickými:

(25) *Rumunsko hraničí s Bulharskem.*

(25a) *S Rumunskem hraničí Bulharsko.*

(26) *Rumunsko hraničí s Bulharskem.*

(26a) *S Bulharskem hraničí Rumunsko.*

Věty (25) a (25a) mají totéž aktuální členění, ale různou hierarchizaci, věty (26) a (26a) mají různé aktuální členění, ale tutéž hierarchizaci.

4.4 Derivované syntaktické struktury, ve kterých jsou některé z participantů proti ZVS rozmístěny v jiných syntaktických pozicích a které představují vzhledem k ZVS sekundární diateze, umožňují, jak už bylo řečeno, některé participanty buď zvýraznit, nebo naopak odsunout do pozadí. Při takovém „rozmístění participantů na scéně“ může dojít až k dekonkretizaci daného participantu, tj. buď k jeho anonymizaci, nebo zevšeobecnění (generalizaci).

Základní funkcí sekundárních diatezí je tedy různá hierarchizace sémantické struktury věty.

Využití systémových předpokladů a možností pro různé ztvárnění sémantické struktury věty bývá při realizaci výpovědního aktu motivováno mnoha, často pragmatickými aspekty a záměry mluvčího, např. jeho úmyslem zastříit nebo anonymizovat skutečný „agens“, „patiens“, „recipient“, „iniciátor“, neschopností mluvčího tyto participanty identifikovat, nebo může být podmíněno nejruznějšími okolnostmi, konvencemi a ohledy společenské povahy, anebo prostě tím, že mluvčí v dané promluvové situaci nepotřebuje „konatele“, „patiens“, „recipient“ explicitně vyjádřit, neboť je situací implikován, nebo je naopak vyjádřit potřebuje. Jednou z nejobvyklejších motivací užití konstrukcí se sekundární diatezí je signalizovat všeobecnost zmíněných participantů.

V této práci se rozlišují tři základní, vnitřně dále diferencované typy hierarchizace sémantické struktury věty. Tím není ovšem řečeno, že by nebylo možno uvažovat ještě o typech jiných. Naše typologie je založena v podstatě na dvou kritériích: a) na tom, že se nějaký participant odsouvá z pozice S_{nom} (podmětu) ZVS a jaký participant se eventuálně do této pozice přesouvá; b) na tom, jaké syntaktické konstrukce (prostředky) k tomu v češtině slouží.

Schematicky jsou základní typy hierarchizace sémantické struktury věty zachyceny a ilustrovány v tabulce 1.